

a hatalmas normaanyagnak tizenhárom szálát szedi csokorba az olvasó számára. A mű egyúttal kiváló olvasmányként szolgálhat kutatóknak vagy a téma iránt érdeklődőknek, akik az emberi jogok egy-egy szeletére kíváncsiak, gyakorló diplomatáknak és jogászoknak, akiket az egyes mélyebb koncepcionális kérdések is foglalkoztatnak, továbbá szakdolgozatot, diplomamunkához kutatást végző hallgatóknak, akik forrást és inspirációt keresnek, és általában mindenkinek, akit érdekelnek az emberi jogok aktuális kérdései.

*Hárs András**

NAGY TAMÁS: EGY ARKANGYAL VISZONTAGSÁGAI. JOG, IRODALOM, INTERTEXTUALITÁS HAJNÓCZY PÉTER MŰVEIBEN (BUDAPEST: GONDOLAT KIADÓ 2018) 258.

Nagy Tamás munkássága fáradhatatlanul feszített szövegtükröket a jog- és irodalomtudomány között húzódó határok fölé. A Szegedi Tudományegyetemen dolgozó szerző váratlan és korai halála ezért is lehet fájdalmas veszteség és folytatásért kiáltó szakmai teljesítmény mind a két diszciplína művelőinek. Bár ez utóbbi feladat egy tolmács nélkül hagyott külkereskedelmi tárgyalásra hasonlít, a folytatáshoz első lépésben az segíthet hozzá, ha azt, amit már tudhatunk, áttekintve értékeljük. Nagy utolsó könyve posztumusz jelent meg a Gondolat Kiadó gondozásában 2018-ban. Olyan tanulmányokat, szöveg- és képközléseket tartalmaz ez a kötet, amelyek hermeneutikai szempontból igényes reflexióra serkentenek, kiindulva abból a kérdésből, hogy miben különbözik és miben egyezhet a jogi és szépirodalmi szövegek olvasata. A szerző már több mint másfél évtizede a két tudományterület közötti átjárási lehetőségek tudatos vizsgálata felé fordult, és azóta is kitartóan vállalkozott a sokszor hálátlan közvetítőszerepre.¹ Ennek a vállalkozásnak az utolsó, kiténtett szépirodalmi forrása egyértelműen Hajnóczy Péter (1942–1981) írásművésze volt.

A Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán a Cserjés Katalin vezette Hajnóczy Péter Hagyatékgondozó Műhely munkájához csatlakozva, a kiadatlan szövegek feltárása és közlése mellett az életművet vizsgáló konferenciák szervezése és tanulmánykötetek szerkesztése is Nagy Tamás feladata volt a 2010-

* Tanársegéd, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar, 1083 Budapest, Ludovika tér 2., tudományos segédmunkatárs, Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, 6720 Szeged, Bocskai u. 10–12. E-mail: hars.andras@uni-nke.hu.

¹ Ahhoz, hogy ennek a munkának a hazai kontextusát megértsük, érdemes Nagy Tamás kollégájának, Fekete Balázsnak a „jog és irodalom” kapcsolatát kutatók munkásságáról írt, átfogó tanulmányát felidézni. A tanulmány szerzője, ennek a nem formális akadémiai körökből a 2010-es évektől szerveződött kutatói közösségnek és az általuk rendezett szimpóziumok, illetve publikációk terméséből egy fokozatosan legitimált egyetemi curriculum képét rajzolta meg. Ennek a munkának egyik központi alakja Nagy volt. FEKETE Balázs: „Jog és irodalom”: Csendes forradalom a magyar jogelméletben? *Korunk* 2020/3, 77–85.

es években. Ennek a komplex munkának az írásbeli manifesztuma a most vizsgált könyv is, amely javarészt az elmúlt évek Hajnóczyról írt tanulmányait tartalmazza. A fejezetek első változatai olyan konferenciákon hangzottak el, ahol vagy irodalmárok, vagy jogászok alkottak szakmai közönséget, és ennek fényében minden alkalommal érzékelhetőek voltak a szerző már említett hídépítési törekvései. Ezért elsők között az ehhez szükséges kettős kompetencia és/vagy identitás érdemel elismerést. A tanulmányokban végig érzékelhető, hogy jogászként a szépirodalmi műveltsége mellett, Nagy Tamás az irodalomtudomány kurrens irányzataival, illetve szakirodalmával is eleven kapcsolatot tartott fenn. Ez tapasztalható minden Hajnóczyhoz kapcsolódó szövegében.

A könyv előszavában világos meghatározást olvashatunk arról, hogy miben látta az interdiszciplináris kutatások lényegét a szerző. Magától értetődő forrásvidék a szépirodalmi szövegekben tematikusan és motivikusan megjelenő, joggal kapcsolatos utalások sora, amit az antikvitástól napjainkig számba lehet venni. Ennél kevésbé könnyen adódó, ám irodalomtudományi szempontból annál innovatívabb vizsgálati terepnek bizonyult számára a második kiindulási alap, ami a jogi szövegek stiláris sajátosságai és egyes életművek vagy műrészletek nyelvi-poétikai megalkotottsága közötti hasonlóságot kutatja. (12. o.) Megelőlegezve a könyv áttekintésének konklúzióit, elmondható, hogy a Hajnóczy-szakirodalom poétikai jellegű kutatásában ez utóbbi megközelítésmód következetes gyakorlásával alkotott Nagy Tamás igazán maradandót. Ezt a kettős alapvetést az irodalomtudomány felől olvasva, keletkezhet bennünk az a hiányérzet, hogy ha mind a két út a joggyakorlat és -tudomány felől mutat az irodalom(tudomány) felé, hol marad a kölcsönhatás ellentétes iránya? Éppen a második felvetés motiválhatná ezt az interdiszciplináris kutatást arra, hogy a magyar nyelven szintén szegényes retorikai vizsgálódásoktól legalább részben visszahódítsa a jogi szövegek nyelvének a reflexióját.² A kérdés az lehet, hogy a jelenkori jogtudomány által vizsgált szövegek milyen szépirodalmi tradícióhoz kötődnek nyelvi megalkotottságuk alapján. Akár a műveltető és a szenvedő szerkezetek gyakorisága, a terpeszkedő kifejezések, a többszörös alá- és mellérendelések, akár az úgynevezett germanizmusok stilisztikai jellemzői a XIX. századi irodalomhoz vezethetők vissza a történeti poétikai kutatásokat.

Minderre részben az *Előszót* követő kiáltványszerű első fejezetben utalt Nagy, amikor a két tudományterület összehasonlításakor az intertextualitást, mint központi értelmezői kategóriát vezette be. (31–32. o.) Bár a szerző ezzel teoretikus alapot kívánt szolgáltatni az összehasonlításhoz, az kérdéses, hogy a jogi és az irodalmi „szöveg”-fogalom mennyiben hozható közös nevezőre annak érdekében, hogy a klasszikus irodalomtudományos szöveggközi olvasásmód működésbe léphessen.³ Mегlehet, éppen az lehet az egyik legfontosabb hermeneutikai kérdés mind a két oldalon, amit

² Retorikai szempontból minden hiányosságával együtt még mindig Tremmel Flórián könyve számít kurrens, magyar nyelvű szakirodalomnak: TREMMEL Flórián: *Retorika és igazságszolgáltatás* (Budapest-Pécs: Dialóg-Campus 2014).

³ Nagy Tamás olyannyira egyenértékűnek gondolja a jogi és irodalmi szövegek státusát, hogy Genette eredetileg kifejezetten Marcel Proust regényfolyamához írt narratológiai és transztextualitásra vonatkozó megállapításait is akadálytalanul alkalmazhatónak vélte a jogi szövegekre. *Uo.*, 135.

Paul Ricœur tanulmánya is felvetett: *mi a szöveg?*⁴ Lehetséges volna fenntartani egy olyan sematikus különbségtételt, hogy a szöveg önértékkel bír saját nyelvi megformáltságában, míg a jog számára a szöveg és a nyelv kizárólag egyfajta instrumentáltságban nyer értelmet? A jogi és irodalmi hermeneutika e kérdései pedig visszavezethetnének az intertextualitás elmélet előtti, Gadamer *Igazság és módszer*-ben foglalt összehasonlító gondolatmenetéhez is, amely érdekes módon sem önállóan nem került Nagy könyvének központi témái közé, ahogy a Hans-Georg Gadamer életművét alaposan megfontoló Szabó Márton politikaelméleti munkásságán keresztül sem nyíltak ajtók a dialógusra. Tény ugyanakkor, hogy a szövegfogalmak tisztázatlan egymáshoz illesztése a könyv későbbi részeiben alkalmat adott például olyan kultúratudományi értelmezésekre is, amelyek releváns és új olvasatát adták Hajnóczy szépirodalmi szövegei közül a *Hány óra?* vagy *A fűtő* címűeknek, a szerző bírósági eljárási jegyzőkönyvével, mint kordokumentummal való összevetésekor. (99, 102. o.)

Hajnóczy Péter talán legtöbbet értelmezett elbeszélése *A fűtő*, éppen ezért jelentős, mert Nagy éppen a jog és irodalom komparatistikai megközelítésével több fontos és megújító értelmezést tudott felkínálni a tanulmánykötet mintegy felét kitevő, összesen négy tanulmányában. Közülük az utolsóban szerepel az a konkludáló állítás, miszerint a novella hőséne némasága a jogfosztottság szimbólumaként értelmezhető. A konklúzióhoz premisszaként *Az elkülönítő* szociográfiájának és *A fűtő* világának összevetése szolgált. (159. o.) Vitathatónak tartom a konklúziót abból a szempontból, hogy bár a főhős hallgatása kétségtelenül utalhat a kisemmizettségre, de a korábbi megnyilatkozásai alapján Kolhász Mihály beszéli azt a jogi (meta) nyelvet, amivel, például a szakszervezeti bizalmival szemben, elsőre ki tud állni az igazáért.⁵ Ha pedig ezt a diskurzust birtokolja, a csöndben megjelenő kirekesztettség nem azonosítható teljes mértékben a jog általi valóságteremtés nyelvi folyamatából való kitaszítottasággal, amint azt Nagy vélte. Ez a korlátozott kritikai észrevétel továbbra is abból táplálkozhat, hogy mire a kifejtés ehhez a gondolathoz jut, a napilapok, bírósági jegyzőkönyvek, poétikai beszédaktusok és a tévéhíradók önálló diskurzusai distinkció nélküli egységként, már-már erőszakosan az említett következtetés szolgálatába kellett, hogy álljanak. Ugyanez a könnyedség jellemzi a *Hajnóczy 2.0* című, a könyvet lezáró rész gondolatmenetét is. Nagy itt *A latin betűk* című Hajnóczy-novella értelmezéstörténetének minden állomását, beleértve a jelen recenzió írójának egy tanulmányát is, egy elegáns mégis revelatív erejű intertextuális megközelítéssel igazította helyre. Konsztantinosz Kavafisz *A barbárokra várva* címmel magyarul 1968-ban kiadott kötetében *A latin betűknek* olyan fontos pretextusaira talált a tanulmánykötet szerzője, amelyek egyrészt Hajnóczy naplói és egyéb jegyzetei alapján igazolhatóan kapcsolatban állnak az életmű alakulástörténetével, másrészt a novella egy refrénszerűen visszatérő mondatának korábban zátonyra futott értelmezéseit is megfelelően helyre tudta tenni.

A fűtő köré írt értelmezések mellett terjedelmében és jelentőségében is a *Mintha Dániát ki lehetne szellőztetni* fejezet emelkedik ki a tanulmánykötetből. Itt érde-

⁴ PAUL RICŒUR: *Mi a szöveg?* in Szegedy-Maszák Mihály (szerk.) PAUL RICŒUR, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok* (Budapest: Osiris 1999) 9–32.

⁵ HAJNÓCZY Péter: *Összegyűjtött írásai* (Budapest: Osiris 2007) 54–55.

mes felhívni arra is a figyelmet, hogy Nagy Tamás címadásaiban és szövegalkotásában milyen kreatív és nem egy esetben kifejezetten poétikus hangot ütött meg, élve ugyanakkor a humor és az ironia állandó játékával is, hogy mintegy ellen pontozza saját értekező nyelvének emelkedettségét. Nagy szövegének ez az önreflexív, állandó távolságtartása harmonikus egységet alkot az értelmezések elmélyült, mégis, vélhetően, mindkét szakma számára gördülékenyen olvasható karakterével is.⁶ Az említett fejezet irodalomtörténeti jelentősége abban is áll, hogy ezek a sorok szolgáltak a Hajnóczy-filológia talán legfontosabb posztumusz publikációjának a bevezetőjéül. A korábban már szóba hozott *Az elkülönítő* című szociográfia teljesnek mondható szövegkiadását Nagy Tamás 2013-ban publikálta a Hajnóczy hagyaték kutatójaként.⁷ Ez a tanulmány egyszerre tisztázott megnyugtatóan számos korábban vitatott kérdést, és egyszerre értelmezett posztumusz szövegeket is.

Ennél az újra közölt fejezetnél, sajnos, nem lehet nem szóvá tenni a Gondolat Kiadó szöveggondozó munkatársának és felelős kiadójának a mulasztásait. A legszembetűnőbb a lábjegyzetek hiánya. Nemcsak az előszóként eredetileg közölt dolgozat huszonnyolc lábjegyzete hiányzik, hanem még az első négy lábjegyzet főszövegbeli hivatkozásai is megmaradtak, ráirányítva a figyelmet a gondatlanságra. (167–169. o.) Jobban szemügyre véve a dolgozatot, az első másfélszáz lapon közel kétszázötven lábjegyzettel találkozhatunk, majd onnantól kezdve ötvennyolc oldalon keresztül egyetlen eggyel sem, hogy aztán a könyv utolsó fejezetében folytatódjon a lábjegyzetek sora. Legalább ennyire problematikus, hogy jelen időben szól a tanulmány az öt évvel korábban megjelent *Jelentések a süllyesztőből* címmel megjelent közléséről. (168. o.) Ez a pont azonban már átvezet a könyv valódi befejezetlenségének problémájához is. A szerző korai (idő előtti) halála miatt számos redundancia jellemzi a könyv egészét, láthatóan nem volt már idő ezek egybefűlésére,⁸ ami erős ösztökélője lehet, hogy egy alapos szerkesztői munka után második kiadást is megérjen, az eredményeiben erre nagyon is érdemes Nagy-kötet. Egy második, javított kiadást érdemes lehet tárgymutatóval is gazdagítani. Ez méltó lenne a kötet végén található fényképgyűjteményhez és az újabb posztumusz szövegközlésekhez is. Ez utóbbiak szerves részét kell, hogy képezzék egy leendő kritikai kiadásnak is, hiszen azon túl, hogy a Hajnóczy-korpusz részét képezik, a forgatókönyvírás és általában Hajnóczy filmes érdeklődésének is fontos szöveganyagát olvashatjuk ebben a kötetzáró válogatásban.

⁶ Mindössze két példával támasztanám alá ezt az értékelést. Az első szöveghely az *Egy arkangyallal viszontagsági a szocializmusban* fejezet záró része, ahol *A fűtő* szövegértelmezőjeként az értelmezett szövegvilág referenciális ellenállását hozta a jelenbe Nagy Tamás. Az akkori történeti elnyomás elleni fellépés így válhat összekapcsolhatóvá a tanulmánykötet publikálásának idején a kortárs cenzúrával szembeni lázadó gesztusával. (87. o.). A második példa a *Szövegutácikon* fejezet végéhez kapcsolódik, ahol a Thomas Bernhard-idézet kommentátora, és a fejezet értekezői szubjektumának olyannyira kollokvialis, ha tetszik mindenféle manírt nélkülöző a megszólalása, hogy az jól példázhatja a főszövegben említett (meta)distancia kritikai attitűdjét. (147–148. o.)

⁷ HAJNÓCZY Péter: *Jelentések a süllyesztőből*, Nagy Tamás (kiad.) (Budapest: Magvető Kiadó 2013), 5–29.

⁸ Ismét csak egy szöveg helyet hozok példaként: az *Egy eljárás irataiból* fantáziánévvel ellátott passzusok a 100., 118., 140. és 160. lapon is visszatérnek, a tanulmánykötet egységes olvasásakor tulajdonképpen feleslegesen.

Nagy kötetének elméleti megfontolásai és szövegértelmezései dialógusra érdemes szövegek. A Hajnóczy-kutatók számára megkerülhetetlen fontosságú a tanulmányok önálló irodalomtudományi megállapításai miatt is, de legalább ennyire a joghoz kapcsolódó szemléletformálásuk miatt is. Irodalmárként csak remélni tudom, hogy a jogász kollégák az elméleti fejezetek láttán egyértelműen, de a szövegértelmezések fényében is hasonlóképpen látják Nagy utolsó kötetének megjelenését. Ha nem tévedek, a szerző célja az lehetett, hogy a kötet kapcsán asztalhoz ülünk és folytassuk az általa megkezdett párbeszédet.

*Hoványi Márton**

SZEIBERT ORSOLYA (SZERK.): CSALÁD ÉS CSALÁDTAGOK. JOGÁGI TÜKRÖZŐDÉSEK (BUDAPEST: ELTE EÖTVÖS, 2018) 415.

1. Az ELTE Eötvös Kiadó gondozásában 2018-ban jelent meg a *Család és családtagok: Jogági tükröződések* című tanulmánykötet.¹ A kötetben jelentős tudományos változatosságot felvonultatva a hagyományos polgári jogi megközelítés mellett szerepet kapnak a nemzetközi magánjog, az agrárjog, a büntető anyagi és eljárásjog, az alkotmányjog ernyője alá tartozó jogintézményeknek a család és a családtagok témájához köthető dimenzióin túl jogon kívüli és azon túli felvetések is. A tanulmányok segítségével a család jelenségét olyan tudományos prizmán át szemlélheti az olvasó, amelynek minden egyes oldala a „család” jogtudományi és társadalmi intézményének újabb és újabb, a tudomány berkein belül vissza-visszatérően olykor heves vitákra okot adó elemére mutat rá. A könyv emiatt is igényt tarthat nemcsak a klasszikus jogi területekkel foglalkozók, de a médiajog, a kriminológia, a szociológia, és a gyermekvédelem területén dolgozó szakemberek érdeklődésére is.

2. A család egyetemes, kortól és időtől független magánjogi fogalmának megalkotása lehetetlen feladat. Mivel, ahogyan azt Harmathy Attila² is írja bevezető tanulmányában a családról alkotott felfogás, és így a családról alkotott fogalom is történelmi korszakonként folyamatosan változik (19. o.). Mást jelentett a feudalizmus jeleit még magán viselő XIX. század közepén, mást a meginduló polgárosodó miliőben és mást a világháborúk után, amikor a gazdasági és demográfiai változások kikényszerítették a családról a társadalomban élő képnek és így a család jogi fogalmának megváltoztatását. A házasságon kívüli kapcsolatból származó gyermekek jogállása és helyzetének jogi megítélése például 1946-ban (a házasságon kívül szü-

* Egyetemi adjunktus, ELTE TÓK Magyar Nyelv és Irodalmi Tanszék, 1126 Budapest, Kiss János altábornagy u. 40. E-mail: hovanyi.marton@tok.elte.hu.

¹ A kötet az Igazságügyi Minisztérium által támogatott *A családjoggal, illetve a család jogi megközelítéseivel kapcsolatos kutatások folytatására, valamint családjogi kutatóközpont létrehozására irányuló kutatási és oktatásfejlesztési program (2017. július 1. – 2018. március 31.)* az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán megvalósuló kari alprojektjének keretében folytatott kutatás eredményeit tartalmazza.

² Harmathy Attila, professor emeritus, ELTE ÁJK Polgári Jogi Tanszék, az MTA rendes tagja.